

Hogyan hívták Árpád dédunokáját*

Több okom is volt arra, hogy lehetőséget kérjek erre a felolvasó ülésre. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében nemrég egy nagyon megtisztelő és alapos vita folyt a magyar nyelv török jövevényszavairól készülő munkámról. A leghatározottabb vélemény azzal kapcsolatban hangzott el, hogy jó lenne, ha ez a munka a korai magyarság török eredetű tulajdonneveivel is foglalkozna. Amikor elhárítottam azt, hogy ezeket vegyük be az etimológiai szótárba csak gyakorlati érveket hoztam fel, s természetesen elismertem, hogy az igény teljesen jogos. Mai előadásom példát kíván mutatni arra, hogy egyfelől milyen elavultak az eddigi magyarázatok, másfelől, hogy a turkológia és tágabban az orientalisztika fejlődése az utóbbi évtizedekben milyen új megoldásokat tesz lehetővé. A második okom, hogy lehetőséget kértem erre az előadásra az volt, hogy egy igen lényeges tudományos kérdés meggyőződéseim szerint a mai napig nem került közelebb a megoldáshoz. Milyen nyelveket beszéltek a honfoglalás idején a Kárpát-medencében? Érthető, hogy közelítve a milleszázadhoz ez a kérdés talán még aktuálisabb. Végül úgy gondoltam, hogy az Akadémia átalakulásának görcei közepette talán még fokozottabb az igény arra, hogy kifejezetten tudományos kérdésekkel foglalkozzunk.

Árpád dédunokái közül az, akinek a nevével ma foglalkozni szeretnénk kulcsfigurája a korai magyar történelemnek. Bulcsúval együtt látogattak a bizánci udvarba 948 körül, s a császár, Bíborbanszületett Konstantin, információi jelentős részét tőle kapta. A császár nevezetes művében φίλος-nak nevezi, vagyis a kitüntetett 'barát' címmel említi. A fejedelmi személy neve csak egyszer fordul elő a szövegben mégpedig Τερματίζούς alakban.

* A Magyar Tudományos Akadémia I. és II. Osztályának együttes felolvasó ülésén 1994. november 21-én elhangzott előadás változatlan szövege.

Karácsonyi János 1907-ben azt írta, hogy ez a személynév *Tormás* alakban előfordul Árpád-kori helyneveinkben. Ez a nézet a mai napig általános a magyar szakirodalomban. Karácsonyi javaslatának elfogadását Németh Gyula és Gyóni Mátyás tekintélye garantálta, s a mai napig elfogadottnak tekinthető. Elegendő, ha itt Ligeti 1986-ban¹ kiadott, Németh Gyula 1991-ben² megjelent posthumus munkájára, Györffy György, Kristó Gyula vagy Engel Pál az utóbbi években megjelent munkáira utalok. A földrajzi nevekkkel való egyeztetés körül volt egy kisebb, de figyelemreméltó vita, mindenekelőtt az Anonymusnál is előforduló *Turmas* patak-név kapcsán, s ennek során néhány olyan helynév is szóba került, amelyek az itt előadandó új magyarázathoz tartoznak, lényegében azonban kétely alig merült fel. Hacsak azt nem említjük, hogy *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában*, a TESz-ben a török eredetű *torma* szavunknál nem szerepel a *Tormás* személynév, holott *árpa* szavunknál szerepel az *Árpád* személynév. Ennek oka azonban az lehetett, hogy a TESz elfogadta Németh Gyula magyarázatát, aki nem a növény-névből magyarázta a személynévet.

Németh Gyula magyarázata azonban elfogadhatatlan. Németh 1930-ban megjelent *A honfoglaló magyarság kialakulása* című alapvető munkájában Katanov névjegyzékére hivatkozik, amelyben előfordul egy *Tarba Kindzsi* nevű szagáj hős, valamint Radloff szöveggyűjteményének indexére, ahol egy *Kök Tarba* nevű személynévet találunk. Ezeket Németh összeköti az orhoni türk feliratokban előforduló *Kāngü Tarban/Tarman* földrajzi névvel, amely Németh szerint „megmagyarázza, hogy a magyarban miért van a török *b* helyén *m*.” Németh munkájának 1991-es kiadásában van egy betoldás, mely szerint a magyar név alapjául szolgáló török *tarba*, *tarma* szó ‘varázsló’ jelentésben megvan a törökben, s ezt igazolandó Radloff szótárára hivatkozik. Radloffnál valóban van *tarba* illetve *tarma* szó. Ennek ugyan ‘die Verhexung, Hexerei’ a jelentése, de a teleútban előfordul a *tarmači* ‘der Zauberer, die Hexe, der Wahrsager’ jelentésű szó is. Németh nyilván ez utóbbira gondolt.

Sajnos Németh magyarázata nem fogadható el. A szibériai török szavak közvetlenül mongol eredetűek. Anélkül, hogy a részletekre most itt kitérnék, elegendő annyit megemlíteni, hogy az idézett török szavak a mongol *tarim*, *tarni* ‘magic spells, charms, mantra’, *tarniči* ‘magician, exorcist’ jelentésű szavakra mennek

¹ Ligeti L. (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Budapest.

² Németh Gy., (1991), *A honfoglaló magyarság kialakulása*², Budapest, 119–126.

vissza, a mongol alapszó pedig a szanszkrit *dhāraṇī* egyébként török közvetítésű átvétele. Az orhoni türk feliratokban előforduló *Tarban*, illetve *Tarman* helynevek pedig ugyanarra a török igeire visszamenő főnevek, mint a *Tarim* medence neve. Ezen földrajzi nevekben előforduló névszók alapigéje 'elágazik (folyóvízekről), szétfolyik' jelentésű. A képzett szavak az ótörök vízrajzi terminológia érdekes elemei, de hercegünk nevéhez semmi közük.

A név eredetéhez akkor kerülhetünk közelebb, ha alaposabban megvizsgáljuk, milyen magyar alakot adhatott vissza a görög átírás. Az eddigi magyarázatok abból indultak ki, hogy a szó valójában egy **Tarmacsu* alakot képvisel, ahol az első szótag epszilonja egy magyar *e* hangot ad vissza, amely elhasonulás eredményeképpen jött létre. Valójában azonban a név olvasata *Termecsü* lehet. A második alfa *e* olvasata nem áll magában. Az alfa *e* olvasatát találjuk a *Keszi* és *Kér* törzsnévben, a *Jenő Jenah* alakjának második szótagjában, az *Etelküzü* első szótagjában, s a sort folytatni lehetne, de elegendő további példákért Gyóni 1943-ban³ megjelent munkájára utalni.

Előre bocsájtván kutatásaim végeredményét: Úgy gondolom, hogy a személynév összefügg 'csarnok, palota' jelentésű *terem* szavunkkal, a szóvég magyar képző, de nem kicsinyítő, hanem az ellátottságot kifejező. *Termecsü* tehát 'termes' 'palotás'. Egy tisztsegnévből keletkezett személynévről van szó.

Mivel itt egy igen korai, a 10. század első feléből származó s később eltűnt címmel van dolgunk, alaposan meg kell vizsgálnunk *terem* szavunk eredetét, történetét, tárgyi háttérét. A szó eredete körül vita volt, amelyet röviden a következőkben foglalhatok össze: A TESz szerint a szó szláv eredetű, de a szláv szó eredete problematikus. Kniezsa⁴ szerint a magyar szó szláv eredete addig nem dönthető el, amíg nem tisztázott a szláv szó eredete. Úgy látja azonban, hogy a *terem* szó a *palota* szóval együtt került a magyar nyelvbe. Ligeti 1967-ben⁵ a magyar szó szláv eredete mellett foglalt állást, a szláv szót pedig török eredetűnek tartotta. A magyar nyelv török kapcsolatairól írott 1986-os könyvében Ligeti⁶ bővítette érvelését. Mint ismeretes, a magyar *terem* szónak középkori nyelvünkben van 'anya-

³ Gyóni M., A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Magyar Görög Tanulmányok 24. sz. Bp. 1943.

⁴ Kniezsa I., A magyar nyelv szláv jövevényszavai I: 1, 2. Bp.

⁵ Ligeti L. (1967), Turkológiai megjegyzések szláv jövevényszavainkhoz (*bélyeg; terem, bér*), Magyar Nyelv 63, 427–441.

⁶ Ligeti L. (1986), A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban, Budapest.

méh' jelentése is, minden esetben Szűz Mária méhére vonatkoztatva. Ez az utóbbi Ligeti szerint külön átvétel a kunból, s ettől független a 'csarnok' jelentésű szó, amely korábbi, a szlávból való. Végző fokon a szláv szó ugyanarra a török szóra megy vissza, mint a kun.

A terem szó egy igen érdekes eurázsiai kultúrszó, amelynek története fontos a magyar szó eredete és jelentése szempontjából is. Itt most csak nagyon vázlatosan tudom összefoglalni egy hosszabb tanulmány végeredményét.

A szó megvan az arabban *طارة* *tārima* alakban 'kiosk, booth, cabin, stall' jelentéssel. Az arab szó perzsa eredetű. A perzsa szó *تارم* *tārām* illetve *تارمی* *tārāmi* alakban fordul elő jelentése 'kert kerítése, rács, ég, az ég kupolája, fából készült kupola'. A perzsában megvan az arabból visszakölcsönzött forma is *طارم* *tāram* alakban, jelentése 'a wooden building with a circular form and with an arched roof, a dome, a roof, a palisade to exclude people from a garden', *tarami akhzar* 'the sky' (az 'ég', tkp. „a zöld/kék kupola”). A perzsából való az oszmántörök *tarım*, *tarem* 'a roof, a dome, a cupola, a piling, railing, a timber shed or building' valamint a *tarīmī akhsar* 'sky' kifejezés.

A perzsa szó mint erre már Doerfer⁷ rámutatott, török eredetű. A török szó alakja általában *terme* vagy *terem*, illetve ennek szabályos megfelelői. Két alapjelentésben fordul elő, s ezek elterjedése nem azonos. Az egyik jelentése 'jurta, sátor', méghozzá nomádok kupolaformájú sátra, amelynek a teteje fából készült kupolaalakú építmény. Ezt találjuk meg a kazáni tatárban, a baskírban, szibériai tümetben, a kumükben. A nogajban a szó jelző: *terme üy* 'kibitka, nemezsátor'. A másik jelentése a 'sátor fából készült rácsos oldalfala' illetve ennek az oldalfalnak a borítója. Ezt találjuk meg a khoraszáni türkménben, a törökországi törökben, a neoujgurban, a hakaszbán, a tuvaiban, a szagájban.

Egy hasonló alakú szó van a csuvasban is *tërme* alakban, jelentése 'börtön', ez azonban az orosz *tjurma* átvétele, amelyet helytelenül kapcsolták az előbb tárgyalt török szóhoz.

Már a 'kupola alakú sátor' jelentésű *terem* elterjedése is jól mutatja, hogy egy régi kipcsak szóval van dolgunk. A szót valóban megtaláljuk a Codex Cumanicusban, ahol korábban tévesen fordították, s ezt Ligeti helyesbítette. Itt egy Szűz Máriához szóló fohászbán fordul elő, *terma*, alakban, vagyis egy alfával a második szótagban. Olvasata *terme* és Szűz Mária méhét jelöli, amely a Megváltót hordoz-

⁷ Doerfer, G. (1967), Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen III, Wiesbaden.

ta. Itt a kun szó a latin *tabernacula* fordítása, s ezt tartotta Ligeti⁸ a hasonló jelentésű magyar *terem* közvetlen eredetének. Az esetleges közvetlen másodszori átvétel kérdését most félre tenném, mert az Árpád-házi herceg nevéhez nincs közvetlen köze.

A kunokat térítő olasz szerzetesek tehát egy 'sátor' jelentésű szót használtak fel a szent szöveg fordításához. A kun sátor részeit a Codex Cumanicusból össze lehet állítani. Ebből kiderül, hogy a kun sáornak is rácsos fala (*keregi*), kupolaalakú tetőn vágott füstluka volt (*tüñlük*) és nemezzel vagy más anyaggal borított ajtón (*eşik*) lehetett a sátorba bejutni. A Codex Cumanicus megrását Györffy, Ligeti és Drimba kutatásai alapján a 14. század közepére tehetjük. A díszes kun palotasátor nem sokban különbözhetett attól, amelyet, mintegy ötven évvel később 1404-ben, Clavijo Tamerlán sátraként részletesen leírt.

Mielőtt a kun szó eredetének vizsgálatára térnék át meg kell említeni, hogy a szó előfordul a mongolban is. Erre már Ligeti felhívta a figyelmet, jelezvén, hogy a 13. századi Mongolok Titkos Történetében már megtalálható szavunk. Ezt csak annyiban kell pontosítani, hogy az ott előforduló *terme* 'jurta, sátor' illetve *altan terme* 'arany sátor, arany jurta' sohasem jelöli mongol ember sátrát. Három alkalommal a török eredetű kereitek uralkodójának Ong kánnak, három alkalommal a tangut uralkodónak, Asa Gambunak a sátrát nevezik így.

A szó korábbi mongol emlékekben is megtalálható. Az ómongol nyelvet beszélő és Kelet-Ázsiában az 5. században felbukkanó, majd 907-ben nagy birodalmat alapító kitajok, akikről Sinor Dénes tagtársunk nemrégiben tartott egy előadást itt az Akadémián, szintén ismerték a szót.⁹ Sőt a szóból képzett *därämätü* szó, képzése szerint szintén „termes” jelentésben, kifejezetten udvari címet jelöl, amelynek viselője a kitaj udvar fontos funkciót betöltő, a hagyományos, tehát nem kínai, rítusokat felügyelő főtisztviselője volt.

A mongol szó nemcsak a Mongolok Titkos Történetében van meg, hanem más közép-mongol emlékekben is, így például a Ligeti által kiadott isztambuli szójegyzékben. Itt jelentése 'fekete sátor', tehát a nem jurta típusú sátor, a 'sátortető's' sátor. A mai mongol nyelvjárásokban a szó szinte mindenütt előfordul és 'a sátor rácsos fala' és 'a sátorfalat borító, takaró anyaga, finom tibeti szövet' jelentései vannak. Ez utóbbi jelentés megvan a tibetiben is. Itt *ther-ma* alakokat találunk.

⁸ Ligeti L. (1986), A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban, Budapest.

⁹ Sinor D., A kitanok népe a Képes Krónikában és ami körülötte van, Keletkutatás 1994 tavasz, 3–14.

Egyes mongol nyelvjárásokat beszélők a *terme*-t a sátorborító szövetet kifejezetten tibeti szövetnek tartják. A 'sátor rácsos fala' jelentést azután visszakölcsönözte néhány az előbbieken már említett török nyelv illetve nyelvjárás.

A tibeti tehát a mongolból, a kitaj illetve a mongol meg a törökből magyaráztható. Helyenként a sátor kupolaalakú teteje, másutt rácsos oldalfala, vagy annak borítója volt az a speciális rész, amelynek megnevezésévé válva más népek, perzsák, mongolok átvették a szót.

A török szóra visszatérve még megoldatlan a török szó kronológiája, hiszen egyelőre a 14. század közepén összeállított Codex Cumanicusnál nincs régebbi közvetlen adatunk. A kitaj és a mongol adatok azonban arra utalnak, hogy a szó keleti elterjedése legkésőbb a 10. századra, vagy annál korábbra tehető.

A jurta alakú sátor meglete rekonstruálható a csuvasoknál, bár a *terem* szó nem került eddig elő. Láttuk, hogy egy hasonló alakú szót tévesen azonosítottak az itt tárgyalt szóval. A ma faházakban élő csuvasok eredeti lakóépületét mégis rekonstruálni tudjuk. Ugyanis a jurta egy speciális részének a kupolaalakú tető fűsteresztő lyukának török neve megvan a csuvasban *těň* formában. Ibn Fadlán pedig részletesen beszámol a volgai bolgár jurtáról 921–22-ben. Ismerték a jurtát a kazárok is. Ibn Haukal és Istahri leírják a kazár kagán arany jurtáját (emlékezzünk az MTT-re, ahol szintén arany *terme* fordul elő).

Az örmény forrásokban egy kazár személy neve mint *Tarmač* fordul elő. Ezt már Gyóni 1938-ban¹⁰ egyeztette Árpád-házi hercegünk nevével, s nyomában Czeglédy¹¹ és Golden¹² is tárgyalta. Golden szerint ez az örmény forrásban előforduló kazár név az egyébként bizonytalan eredetű török *tilmač* 'tolmács' szóra megy vissza, amit nehéz elfogadni. Bár a szó körül vannak filológiai problémák, inkább arra hajlok, hogy itt egy kazár *termeči* nem is szabálytalan örmény átírásával van dolgunk, vagyis ugyanúgy a *terem* szóból képzett tisztségnévről, amint a kitajban ahol, mint láttuk *dārāmütü*-t találtunk. A kazároknál, a kipszakokat a kelet-európai steppén megelőző török népnél tehát a jurta-sátrat biztosan, a *terem* szót csak valószínűen tudjuk kimutatni.

Az arab, perzsa, török, mongol és tibeti adatok viszonyának tisztázása után annyit mondhatunk, hogy a szó a törökben a 9. századtól következtethető ki és

¹⁰ Gyóni M., Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok, Magyar Nyelv (34) 1938, 86–96, 159–68.

¹¹ Czeglédy, K. (1962), ΤΕΡΜΑΤΖΟΓΕ, Acta Antiqua Hung. 10, 79–84.

¹² Golden, P.B. (1980), Khazar studies I–II, Budapest.

jelentése a kupolaalkaú tetővel, rácsos fallal, azt borító nemezzel vagy más anyaggal ellátott, díszes sátor. Csak ezek tisztázása után fordulhatunk a szláv szóhoz. A szó a lengyel és a szorb kivételével minden szláv nyelvben megtalálható. Az óoroszról a 11. századtól tudjuk adatolni *terem* formában. Jelentése 'Kuppel, hohes Haus, Palast, Halle, bedeckte Veranda, Frauengemach', hasonló jelentéseket találunk az ukránban, óegyházi szlávban, bolgárban, szerbben, horvátban. A szlovénban jelentése 'verlängerte Dachtrufe'. A forrásokban általában kupolával fedett csarnokra, és állandó épületre való utalást találunk, de például Ibn Fadlán 922-ben leírja, hogy a volgai bolgárokat meglátogató szlávoknak sátraik is vannak, s Amin Razi, Rusz temetkezési szokásainak leírásakor megemlíti a kupolaalakú faépületet, amelyeket különféle szövetekkel takartak le.

A szláv szót az eddigi irodalomban két, esetleg össze is függő görög szóval egyeztetették.

Az egyik a csak többesszámban használt *τεραμνα*. Ennek a korai görög szónak a jelentése 'ház, lakás'. A másik a latin *trabs* családjához tartozik. Ez az utóbbi szó azonos szócsaládba tartozik mint a német *Dorf* 'falú'. A *trabs* valószínűleg az etruszkon keresztül összefügg a *taberna* 'konyha, kis ház, stb.' szóval. Vasmer¹³ is bizonytalan a szláv szó görög eredetét illetően. Még határozottabban fogalmaz Kniezsa.¹⁴ Kniezsa szerint a rekonstruálható szláv kiinduló alak **term*. Ez pedig súlyos hangtani okok miatt nem vezethető le közvetlenül a görög szóból. Zajaczkowski¹⁵ szerint a görög szó szláv közvetítéssel került a törökökhöz, Doerfer¹⁶ azonban, nyilvánvalóan hasonló okokból mint Kniezsa, ezt nem fogadja el.

Az összes emlékek, bizonyos művelődéstörténeti megfontolások és az adatok kronológiájának figyelembevételével nem látok komoly indokot annak kizárására, hogy a görög szó török közvetítéssel kerülhetett a szlávokhoz amire egyébként már Drimba¹⁷ is gondolt. A törökség az 5. század óta ott élt a Fekete-tenger északi partján és a Kaukázus előterében, szoros kapcsolatban Bizánccal. Várépítésének kialakításában a bizánciak fontos szerepet játszottak. Kézenfekvő tehát arra gondolni, hogy az építészet egyéb területein is hatással voltak a törökökre. A görög szó igen régi, már Homérosznál előfordul. A *τεραμνα* alak mellett *τερεμνα* alakot

¹³ Fasmer (Vasmer), M. (1973), *Étimologičeskij slovar'russskogo jazyka* IV, Moskva.

¹⁴ Kniezsa I., *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* I: 1, 2. Bp.

¹⁵ Zajaczkowski, A. (1949), *Zwiazki jezykowe polowiecko-slowanskie*, Wroclaw.

¹⁶ Doerfer, G. (1967), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* III, Wiesbaden.

¹⁷ Drimba, V. (1973), *Syntaxe comane*, București—Leiden.

is feljegyezték, ez Frisk¹⁸ etimológiai szótára szerint másodlagos és asszimiláció eredménye. A *τερραμνα* csak úgy függhet össze a török szóval, hogy melléknévnek fogták fel és elvontak belőle egy *teram* vagy *terem* főnevet, mindkettő *terem* formát adott a törökben. A görög szónak a hangsúlya az első szótagon volt, a második, nem hangsúlyos szótagot a török szabályosan redukáltnak érzékelté, s ezért a szó összeeshetett a *ter-* 'összegyűlik' igéből az *-Xm* képzővel képzett névszóval, amelynek alakja szintén *terem*. Ez a török szó 'gyűlés' jelentésű. A mai törökörszági törökben meg is van a szó *derim* alakban és jelentése 'gyűlés'. A *derim evi* azt jelenti, hogy „a house where malcontents meet to concoct plots”, 'hely ahol a gyűlevész népség összejön összeesküvés céljából'. Ezzel párhuzamosan megvan a *derim* 'nemezsátor farácsból készült fala', *derim evi* 'nemez sátor' szó is, vagyis a két homonim szót, a török eredetűt ('gyűlés') és a végső fokon görög eredetűt ('sátor') a mai napig elválasztják. A *terim* 'gyűjtés' megvan például a csagatájban és a kirgizben ahol az aratás után a szántóföldön maradt, tehát még összegyűjtésre váró kalászt jelenti, s a szántóföldön tallózót, a kalászgűjtőt *terimči*-nek hívják.

Mindezek alapján úgy látom, hogy a 'jurtasátor, csarnok, palota' jelentésű *terem* szót a török valahol a Dél-Orosz steppén és/vagy a Balkánon vehették át a görögöktől, majd ők továbbították a szlávoknak.

Ezek után egy kérdésre kell még választ adnunk. Hol és melyik nyelvből vette át a magyarság a *terem* szót?

Nem vették eddig figyelembe, hogy a szó kimutatható a honfoglaláskor előtti Dunántúlon, vagyis Pannoniában. A *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* című munkát 871-ben állították össze. A forrás a bajorok és karintiaiak térítéséről számol be, s a mű célja a salzburgi püspökség érdekeinek védelme. A *Conversio* szerint Aldwin salzburgi püspök 866-ban egy sor templomot szentelt fel Pannoniában. Ezek között szerepel: *Ad Termperhc dedicavit ecclesiam in honore sancti Laurentii*. Ugyanez a helynév előfordul más helyesírással egy 860-ra datált okiratban. Az eddigi kutatás, így Sós Ágnes,¹⁹ Bogyay Tamás²⁰ és Hervig Wolfram²¹

¹⁸ Frisk, H. (1969), Griechisches etymologisches Wörterbuch, Lief. 20, Heidelberg.

¹⁹ Sós, Á. (1973), Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert, Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22.

²⁰ Bogyay, Th., von. (1960), Die Kirchenorte der *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Südost-Forschungen 19.

²¹ Wolfram, H. (1979), *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Das Weissbuch der salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantänien und Pannonien, Wien—Köln—Graz.

a helynevet bajornak tartotta. Természetesen a helynév második része német, a *perhc* a 'hegy' jelentésű német *Berg*. Első része azonban azonos a *terem* szóval, még hozzá abban a *term* formában, ahogy azt Kniezsa kikövetkeztette. A helyet többen kísérelték meg azonosítani. Mindenekelőtt a Szent Lőrincnek szentelt templomú falvak között keresték. Ez azonban nem bizonyulhatott jó kiindulási pontnak. Az avar kori templomok teljesen elpusztultak, és csak a legnagyobb helyeken mutatható ki valamelyes folyamatosság. A helységet mégis azonosítani lehet. Baranya megyében egy 1332-re datált okiratban szerepel *Theremheg* vagyis Teremhegy, a korábbi *Termperhc* megfelelője.²² Az újkor hajnalán eltűnt helység a mai *Palota*-bozsok környékén volt. Azt egyelőre nem tudom megmondani, hogy a *Palota*-bozsok határában a 12. században emelt templom egy régebbi templom helyén épült-e. A *Teremhegy* helynév valójában a hegyen álló csarnokra, palotára utal, vagyis Kastélyhegy, Palotahegy jelentésű. 1354-ben említi egy okmány egy *Nicolao de Theremhegh* nevű személyt.

A Krisztus után 860-ból, illetve 867-ből való adatok azt jelentik, hogy a *terem* szó jelen volt a Kárpát-medencében a 9. század közepén és azután. Ebből valószínűsíthető, hogy a magyar nyelvbe a *terem* szó itt a Kárpát-medencében került.

Ha a szláv szó közvetlenül török eredetű, akkor csak arra gondolhatunk, hogy a *terem* szó számos más török szóval együtt a 7. században az Al-Dunához költöző bolgár törökökkel és a Kárpát-medencében beköltöző onogurokkal került az itt élő szlávokhoz. Jelentése 'kupolaalakú tetővel ellátott díszes sátor, ilyenalakú építmény' lehetett.

A „késő avar” onogurok fokozatosan szlávósodtak el. Ma már egyre több adat támogatja azt a nézetet, hogy a kétnyelvű avar—szláv lakosság megérte a honfoglalást. Számos látszólagosan „rendhagyó” jelenséget török és szláv jövevényszavaink köréből csak akkor tudunk megmagyarázni, ha egy török—szláv kétnyelvűséget feltételezünk természetesen úgy, hogy „egynyelvű” szlávok nagy számban voltak, de egynyelvű törökök már aligha.

Ha az előbb mondottak elfogadhatók, nem is biztos, hogy el kell döntenünk, hogy *terem* szavunk török vagy szláv eredetű. Meg kell mondani, hogy ha nem is teljes világossággal és a ma ismertetett új adatok nélkül, de Ligeti már utalt erre a lehetőségre 1967-ben *Turkológiai megjegyzések szláv jövevényszavainkhoz* című cikkében. Ebben *bélyeg*, *bér* és éppen *terem* szavainkat tárgyalja, s azokat külön-

²² Györffy Gy. (1963), *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I*, Budapest, 353.

bőző formában de török eredetű szláv jövevényszavaknak tartja. A korai török—szláv kapcsolatok különféle lehetőségeit említve csak kérdés formájában fogalmaz: „Végül, de nem utolsósorban, számolhatunk-e avar—szláv nyelvi érintkezéssel? Ha igen, maradtak-e ennek nyomai a szláv nyelvekben”. Ma erre a kérdésre határozott igennel felelek.

Mindenesetre ha *terem* szavunkat az éppen elszlávosodó törököktől vettük át, ez egy új kategóriát jelenthet korai jövevényszavaink forrása szempontjából.

Árpádnak a bizánci udvarba látogató dédunokája ezek szerint egy pannoniai török—szláv szóból alakult címből lett személynevet viselt. A *terem* alapszóhoz már magyar képző járult. Érdemes ennél a képzőnél egy pillanatra még megállni. A Bíborbanszületett Konstantin művében a *téta-zéta* írással visszaadott magyar *-cs-* van olyan nevekben is mint a *Falics*, *Almucs*, *Jutocsa*, *Tarkacsu*. Ennek több magyarázata is elképzelhető. A részletek tárgyalására itt most nem térnek ki, annyit azonban megemlítenék, hogy a kérdés török jövevényszavaink segítségével nélkül aligha oldható meg. Ide tartozik többek között a Termecsüvel együtt Bizáncba látogató Bulcsu nevének eredete is. És természetesen a *cs* illetve *s* történeti viszonya *Álmos* nevének eredeztetése szempontjából sem közömbös. *Termecsü* nevében a *cs* mindenképpen magyar képző, ugyanis az esetleges még számbavehető török *-či* képzőt hangtani, a szláv *-č* képzőt szláv alaktani okokból ki kell zárunk. A *Termecsü* szóvégi magánhangzója is magyar toldalékhang.

Maga a cím az *-s* foglalkozásneveket képző funkciójára utal, mint amilyen az *asztalos*, *hajós*, *szekeres*. Hogy a *termes*, *teremes* címnek mi volt, ha volt előképe egyelőre csak találgatni lehet. Ha török, akkor egy *teremči* címet kell feltételeznünk, ha szláv, a *dvornik* mintájára pl. *teremnik* is lehetett. Biztos vagyok benne, hogy valamelyik, esetleg mindkettő elő fog bukkani forrásainkban. Középkori névanyagunkban megtalálható a *Teremes*. Kázmér családnévsvótárában 1389-től fél tucat *Teremes* található.

Funkciója a helyi várspánságok udvarának, udvarházának, palotájának felügyelete, talán a fejedelmi udvar felügyelete lehetett. Az adatunkkal nagyjából egykorú, a steppe túlsó oldalán felbukkanó kitaj *därümütü* cím természetesen igen távoli, analógiára alig adhat alapot. A cím a szentistváni államszervezés során megszűnhetett.

Hogy címből lettek korai magyar személyneveink, az jól ismert. Ilyen a Gyula, a Zoltán, a Gyeucsá-Géza, a Béla, s talán más is. Ezek közül a Béla biztosan szláv közvetítésű török címre, a *boyla*-ra megy vissza, *bila* alakja az elszlávosodó dunai

bolgárok között kimutatható. Az etimológia tehát jól illeszkedik korai Árpád-kori névadási szokásaink rendszerébe.

A *Termecsü* név helynévi formában is megvan, Nyitra mellett. Egy 1235-69 között keletkezett okiratban még *Teremech* alakot találunk. 30 évvel később, 1291/1378-ban *Tremes* formában fordul elő. Ugyanennek a helységnek a neve 1531-ben *Thornyos*, ebből lett a mai *Tormos*, és nem hangrendi átcsapással a Teremesből, mint ezt vélték. A Tornyos ugyanarra az épületre utalhat mint a Teremes. Ezért elképzelhető, hogy a helynév itt nem a fentebb tárgyalt személynévre megy vissza. A korábban már idézett Baranya megyei *Teremhegy* más okiratban *Bothteremhelye*, *Bothtereme*, vagyis itt a Becsegergely nembeli Both „terméről”, palotájáról, kastélyáról van szó. Egyébként *Terem* helynevek az ország más részéről is ismereteseek.

Összefoglalva: Árpád Bizáncban járt dédunokáját, Bfborbanszületett Konstantin egyik adatközlőjét nem Tormásnak, hanem mai kiejtéssel, Termesnek nevezték. Neve a honfoglaló magyarság megtelepedésével kapcsolatos fontos mozzanatokra világít rá. Egy olyan címből származik, amely cím alapszava egy török—szláv jövevényszavunk, amelyhez magyar képző járult. A cím funkciójának rekonstrukciója a különben eléggé néma 10. század politikai szervezeti kérdéseinek megvilágításához járul hozzá. A szó hangtani és alaktani elemzése korai ómagyar nyelvünk sajátosságainak feltárásához segít. Névtani szempontból a korai magyar névadási szokásokba nyerünk bepillantást. A szótörténet közelebb visz egy avarkori helynév és ezen keresztül az avar birodalom nem szláv népének azonosításához a Kárpát-medence török népei elszlávosodásának kérdéséhez. Végül a *terem* szó művelődéstörténeti összefüggései egy érdekes sátoertípus néprajzi háttérére, elterjedésére utal. A szó és a tárgy történetét követi tudjuk a görög kultúrától a törökökhöz, innen a perzsákhoz majd tőlük arabokhoz, illetve Dél-Oroszországon át a törököktől a korai mongolokig, Tibetig, sőt a kitajok által uralt Észak-Kínáig egyfelől, s a kelet-európai steppétől a Kárpát-medencéig másfelől. Ezzel régészeti és történeti néprajzi kutatásainkhoz kaphatunk egy adalékot.

Azt gondolom, hogy az ilyen típusú komplex vizsgálatok nélkül nem érthetjük meg a honfoglalás és államalapítás számos még nyitott kérdését.

BIBLIOGRÁFIA

- Andrews, P. A. (1973), *The White House of Khurasan*, Iran 11, 93—110.
- Andrews, P.A. (1977), *The tents of Timur. An examination of reports on the quriltay at Samarkand 1404*, Colloquy on Art and Archeology in Asia No.7, Percival Daud Foundation, London University, 143—181.
- Andrews, P. A. (1977—78), *Alačix and Kūme, the felt tents of Azarbaijan, Mardomšenasi va Farhang-e-amme-e-Iran* No.3. Winter. 19—45.
- Bang, W. (1914), *Der komanische Marienpsalter nebst seiner Quelle* herausgegeben in: W. Bang—J. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien*, Berlin, 239—276.
- Bogyay, Th., von, (1960), *Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Südost-Forschungen 19.
- Clark, L. V. (1977), *Mongol Elements in Old Turkic?* JSFOu 75, 110—168.
- Czeglédy, K. (1962), *TEPMATZOYE*, Acta Antiqua Hung. 10, 79—84.
- Daim, F. (1981), *Archäologische Zeugnisse zur Geschichte des Wiener Raumes im Frühmittelalter*, Wiener Geschichtsblätter 36, 175—97.
- Doerfer, G. (1967), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen III*, Wiesbaden.
- Drimba, V. (1973), *Syntaxe comane*, București—Leiden.
- Fasmer (Vasmer), M. (1973), *Étimologičeskij slovar'russskogo jazyka IV*, Moskva.
- Feilberg, C. G. (1944), *La tente noire*, København.
- Frisk, H. (1969), *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Lief. 20, Heidelberg.
- Golden, P.B. (1980), *Khazar studies I—II*, Budapest.
- Gombocz Z. (1916), *A pannoniai avarok nyelvéről*, Magyar Nyelv 12. 97—102
- Grønbech, K. (1942), *Komanisches Wörterbuch*, København 1942.
- Gyóni M., *Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok*, Magyar Nyelv (34) 1938, 86—96, 159—68.
- Gyóni M., *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei*. Magyar Görög Tanulmányok 24. sz. Bp. 1943.
- Györffy Gy. (ed.) (1963), *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I*, Budapest.
- Harmatta, J. (1983), *Az avarok nyelvének kérdéséhez*, Antik Tanulmányok 30, 71—84.
- Harmatta J. (1988), *De la question concernant la langue des Avars. Inscriptions runiques turques en Europe orientale*, Gleanings from Turkish Culture 13, Ankara.

- Juhász I. (1992), Újabb rovásírási emlékek Szarvasról, *Rovásírás a Kárpát-medencében*, Magyar Őstörténeti Könyvtár 4. Szeged, 15–19.
- Kara, G. (1958), Notes sur les dialectes oïrat de la Mongolie occidentale, *Acta Orient. Hung.* 8, 111–168.
- Kniezsa I. (1955) *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I: 1, 2.* Budapest
- Krüeger, J.R. (1978–1984), *Materials for an Oirat-Mongolian to English Citation Dictionary I–III*, Bloomington.
- Ligeti L. (1967), *Turkológiai megjegyzések szláv jövevényszavainkhoz (bélyeg; terem, bér)*, Magyar Nyelv 63, 427–441.
- Ligeti L. (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Budapest.
- Ligeti L. (1986a), *A pannóniai avarok etnikuma és nyelve*, Magyar Nyelv 82, 10–17.
- Menges, K. H. (1951), *The Oriental elements in the vocabulary of the oldest Russian epos, the Igor' tale «Slovo o p'liku Igoreve»*. Supplement to Word. New York.
- Menges, K. G. (1979), *Vostočnye elementy v «Slove o polku Igoreve»*. Leningrad.
- Menges, K. H. (1986), *Review on Golden (1980)*, CAJ 30, 56–
- Moravcsik, Gy. (1983), *Byzantinoturcica I–II*, Berlin.
- Német, Ju. (1976), *K voprosu ob avarah*, Turcologica, Leningrad, 298–304
- Németh Gy., (1930), *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Budapest 103.
- Németh Gy., (1991), *A honfoglaló magyarság kialakulása²*, Budapest, 119–126.
- Pelliot, P. (1920) *A propos des comans*, JA 147, 125–185
- Pohl, W. (1988), *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa. 567–822 n. Chr.* München.
- Poppe, N. (1955), *The Turkic loan words in Middle Mongolian*, CAJ I, 36–42.
- Poppe, N. (1962), *Die mongolischen Lehnwörter im Komanischen*, Németh Armağanı Ankara 1962.
- Ramstedt, G. J. (1935), *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki.
- Räsänen, M. (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*, Helsinki (Versuch 476).
- Róna-Tas A. (1961), *Notes on the Kazak yurt of West Mongolia*, Acta Orient. Hung. 12, 79–102.
- Róna-Tas A. (1963), *Preliminary report on a study of the dwellings of the Altaic people*, in: Aspects of Altaic civilization, Bloomington, pp. 47–56.
- Róna-Tas A. (1982), *The periodization and sources of Chuvash linguistic history* in: Chuvash Studies, Budapest–Wiesbaden, 113–177.
- Róna-Tas A. (1990), *Die Inschrift des Nadelbehälters von Szarvas (Ungarn)*, UAJb N.F. 9, 1–30.

- Sinor D., A kitanok népe a Képes Krónikában és ami körülötte van, Keletkutatás 1994 tavasz, 3—14.
- Sós, Á. (1973), Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert, Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22.
- Sumatiratna, (ed. Rinchen, 1959), Bod-hor-gyi brda-yig tshig don gsum bsal-bar byed-pa mun sel sgron-me bžugs-so, Corppus Scriptorum Mongolorum IV, Ulaanbaatar.
- Togan, Z. V. (1939), Ibn Fadlan's Reisebericht, Leipzig.
- Vámbéry Á. (1882) A magyarok eredete, Budapest.
- Wolfram, H. (1979), Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weissbuch der salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien, Wien—Köln—Graz.
- Zajaczkowski, A. (1949), Związki językowe polowiecko—słowanskie, Wrocław.